

Анна Губарева,
студентка 4 курсу
ННІ філології та журналістики.
Науковий керівник: **В. М. Титаренко,**
кандидат філологічних наук, доцент.

ІМЕННИКОВА СЛОВОЗМІНА В ПЕРЕСОПНИЦЬКОМУ ЄВАНГЕЛІЇ

*У статті проаналізовано форми іменників I відміни, засвідчені в
Пересопницькому Євангелії.*

Пересопницьке Євангеліє – визначна рукописна пам'ятка староукраїнської літературної мови й мистецтва, переклад Євангелія так званою простою мовою, досить близькою до народної.

Мова пам'ятки, гранично зближена з живою народною мовою, дає повну можливість відтворити стан одного з двох типів старої української літературної мови (так званої “простої мови”) і визначити фонетичне, граматичне й лексичне обличчя самої народної української мови в другій половині XVI ст. [8].

Рукопис привертав увагу багатьох церковних, культурних і політичних діячів. Євангеліє вивчали російські та українські вчені. Серед них А. Бодянський, Ю. Тиховський, П. Житецький, В. Перетц, А. Грузинський, Р. Павлуцький, М. Думітрашко, І. Огієнко, А. Назаревський, С. Маслов, П. Плющ, В. Німчук, Л. Гнатенко, також американський дослідник М. Кей. Особливе місце посідають дослідження І. Чепіги, яка присвятила пам'ятці більше 20 років наукової діяльності. Оздоблення книги вивчали мистецтвознавці В. Стасов і Я. Запаско [8].

Систему словозміни іменника в староукраїнський період вивчали І. Керницький, Г. Стрельчук, С. Самійленко та ін.

У сучасній Україні Пересопницьке Євангеліє – символ нашої державності, на якому присягається на вірність українському народові Президент під час інавгурації.

Із тексту Євангелія дізнаємося, що перекладна робота була виконана двома ченцями: протопопом Михайлом Василевичем Сяноцьким та архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм [6].

Пам'ятка містить унікальний матеріал для вивчення історії української мови на всіх її рівнях та взаємодії народнорозмовних і книжних елементів в українській літературно-писемній мові XVI ст., має надзвичайно високу цінність не лише в очах людей духовних, але також і в очах істориків, філологів, мистецтвознавців.

Попри значні дослідження пам'ятки, словозміна іменника проаналізована мало, але всі форми іменників розписані в словопоказчику.

У статті звернемо увагу на особливості формування іменників першої відміни, зіставимо виявлені форми в Пересопницькому Євангелії із формами сучасної української мови.

До першої відміни в сучасній українській літературній мові належать іменники чоловічого, жіночого та спільного роду із закінченням **-а, (-я)**: *хмара,*

мрія, вежа, тиша, сирота, суддя тощо. Ця відміна склалася найраніше, об'єднавши в собі іменники давніх основ:

- 1) усі іменники -а, -ја основи, які склали кістяк І відміни (*земля, вода, слуга*);
- 2) деякі іменники -ї-основи жіночого роду (*п'єснь, кость, мышь*);
- 3) майже всі іменники -ї-основи (*морква, церква, свекруха, буква*);
- 4) 4) з основою на приголосний -г- (*дочка, сестра*).

Нижче наведемо форми іменників, виявлені в досліджуваній пам'ятці, та відзначимо їх специфіку.

Називний відмінок однини характеризується закінченням **-а** для основ на твердий приголосний і **-я** для основ на м'який приголосний: *жона* (95, 117), *земля, вода* (103, 354), *вина* (83), *в'єра* (47, 71, 75, 145), *весна* (316), *вдова* (179, 299, 313), *зима* (72), *запона* (194), *заплата* (235,236), *зав'єса* (120, 328), *тишина* (43), *трава* (38, 275), *т'ма* (37, 120, 194), *одеж'да* (37), *кон'чина* (63,101), *хвала* (482) та ін.

У Пересопницькому Євангелії засвідчені іменники, основа яких закінчується на приголосний **ц**. Для них характерне закінчення твердого типу: *одвер'нища* (426), *се(д)мища* (2), *с'моков'нища* (91), *деснища* (35), *коурища* (283), *д'євища* (115), *ов'ца* (56) та ін.

Родовий відмінок іменників з основою на **-а** має в однині флексію **-и**: *жєны, вини* (193), *води*(27, 52, 130), *в'єры* (42, 102, 142), *звады* (326), *заплаты* (261), *загороды* (390), *торбы* (253), *асобы* (363) та орфографічно **-и**: *самаритАньки* (353), *сорочьки* (235), *роуки* (42), *доброти* (342), *д'єв'ки* (252) та ін. Інші іменники з основою на **-ја**, на шиплячий та на **ц** приймають закінчення **-ѣ** (*землѣ*), *дшѣ* (159), *вєжѣ* (283), *вла(д)чицѣ* (445), *великом(ч)ницѣ* (469), *зимницѣ* (221) тощо.

Давальний відмінок однини іменників з основою на **-а** характеризується, як правило, закінченням **-ѣ**: *свободѣ* (223), *жєнѣ* (44), *жонѣ* (165), *соуботѣ* (36,41,55), *скредѣ* (271, 429), *истин'нѣ* (16,18), *ягодичинѣ* (295), *ризѣ* (46), *доросѣ* (95), *слоузѣ* (42, 223) .

У Пересопницькому Євангелії іменники з основою на **-ја** приймають у цій формі закінчення **-и**: *зємли* (49), *справци* (346), *девици* (66), *дйи* (159, 274).

Знахідний відмінок однини від іменників жіночого роду з основою на **-а**, а також на **-ц** та шиплячий утворювався за допомогою флексії **-у**, що й відображено в досліджуваній пам'ятці: *слоугоу* (107), *жоноу* (83), *щ'кодоу* (256), *св'єз'доу* (23), *сестроу* (394), *силоу* (163, 253), *слоужбоу* (451), *серединоу* (229), *скрин'коу* (400,409), *скоролоупоу* (267), *св'єчоу* (31,140), *соуботоу* (55, 197,232), *стр'ѣхоу* (133, 229), *средоу* (314, 474), *срачицоу* (34), *справ'цоу* (292), *сторожоу* (67, 121) *спотребоу* (286), *с'пироу* (424), *сотоноу* (138), *соромотоу* (206, 271), *жрѣтвоу* (127), *хвалоу* (35,72,90), *жалобоу* (427), *ямоу* (56, 174, 237), *ягодичиноу* (303), *ц'ѣноу* (117), *чашоу* (52, 87,88,111), *кон'чиноу* (114), *фикгоу* (303), *ослицоу* (89), *лич'боу* (106, 291), *радоу* (56, 95, 109), *роботоу* (182), *роукоу* (13,41,46,47), *рыбоу* (78, 440), *рекоу* (482), *дидра(г)моу* (77, 78), *д'єроу* (133),

дорогоу (253,260), доч'коу (251), дощицоу (210), драг'моу 288), юношоу (196), тещоу (42, 221), доушоу (51).

Іменники з основою на м'який приголосний у цій формі не виявлено.

Орудний відмінок однини від іменників з основою на **-а** характеризується, як і в сучасній українській мові, закінченням **-ою**, наприклад: *женою* (212), *жоною* (176) *сестрою* (338), *силою* (103, 182, 205), *соудиною* (247), *соромотою* (284), *истинною* (355), *х'ламідою* (118), *хоробою* (359), *оливою* (147), *лихвою* (305), *лич'бою* (365), *лозою* (414), *радою* (482), *дною* (30, 42, 44), *добротою* (336), *дорогою* (135, 167), *слоугою* (81, 98, 163), *головою* (310).

Іменники з основою на шиплячий приголосний зберігають своє первісне закінчення **-єю**: *дійєю* (96, 177), *чашею* (163) та ін. Іменники, основа яких закінчується приголосним **ц**, мають **-єю**: *се(д)мерицею* (81), *лищицею* (279), *смоков'ничею* (91) та ін.

Місцевий відмінок іменників давніх основ на **-а** зберігає в однині своє первісне закінчення **-ѣ**: *о женѣ* (125), *о слоузѣ* (100), *в ш'колѣ* (221), *в силѣ* (452), *в слоу(ж)бѣ* (473), *на серединѣ* (136, 189), *по соуботѣ* (435), *на с(т)рѣсѣ* (298), *в сажовцѣ* (384), *по оукраинѣ* (131), *в хоробѣ* (239), *на кончинѣ* (144), *на лозѣ* (415), *в родинѣ* (147), *в'роуцѣ* (27, 219), *во рѣцѣ* (26), *в дорозѣ* (162), *о дра(з)мѣ* (287), *при кнѣнѣ* (481), *в главѣ* (464, 477), *на головѣ* (435), *о годинѣ* (86), *о грив'нѣ* (287), *на горѣ* (101, 179, 252). Один раз ужито також **-е**: *в книзе* (198, 443), що можна потрактувати як поліську рису.

Іменники з давньою основою на **-ја** утворюють місцевий відмінок однини за допомогою флексії **-и**, наприклад: *на земли* (36,60,71), *в земли* (181), зокрема й іменники, основа яких закінчується на **-ц**: *в скоуделници* (184, 318), *в'скар'бници* (379), *о Ошлици* (89), *в тем'ници* (66), *по воли* (326), *о смоковници* (89).

Клична форма майже не зазнала змін у порівнянні з давньокиївською добою. Іменники з основою на **-а**, **-ја** приймають свої первісні флексії **-о**, **-е**, наприклад: *жено* (71,280), *дїє* (274), *девице* (252), *сотоно* (74,188), *доч'ко*(251), *слоуго* (82, 305) та ін.

Називний відмінок множини характеризується формою на **-ы** (*доч'кы* (338), *дорогы* (211), *жоны* (245, 288), *стеж'кы* (218), *книгы* (481), *силы* (65, 103, 179), *жоны* (245,288), *сжботы* (2), *бѣды* (102), *былины* (482), *главы* (443), *доч'кы* (338), *обиды* (154), *слоугы* (62, 94, 190)), яке графічно могло бути як **-и** (*рѣки* (41), *книги* (19,21), *лѣторосли* (182), *звѣзди* (181), *сестри* (59)). Іменники на шиплячий мали закінчення **-и**: *свѣчи* (276) та ін. Іменники з основою на **ц – -ѣ**: *лищиѣ* (43), *розницѣ* (375), *дѣцѣ* (105).

Іменники з колишніми основами на **-а**, **-ја** в родовому відмінку множини вжиті з нульовою флексією. Наприклад: *ризь* (46,47), *жень* (67,72), *ко(н)* (304), *конь* (303), *кроупиць* (71), *сестрь* (393), *сил* (465), *жертв* (178), *соудинь* (346), *соуботь* (196,449) та *соубо(т)* (330,453), *роукь* (68,392), *коучокь* (371), *соудинь* (346), *с'клАниць* (152), *се(д)миць* (2), *свинїи* (143), *оукраинь* (44, 70, 72, 73),

краинь (25), рань (241), драгѣмь (288), роузочокъ (401), страстеи (424, 475), слоугъ (289, 304, 426), гла(в) (20), годинь (394, 443), горь (482).

Давальний відмінок множини іменників з основами на **-а** зберігає первісне закінчення **-амь** для твердих основ: *ранамь (277), соубота(м) (282, 473), фикѣгамь (171), ранамь (277), смоква(м) (171), слоуга(м) (94, 285), глава(м) (13), горамь (327)*. Іменники з основою на **ц** та шиплячий послідовно вживаються із закінченням **-амь**: *се(д)мица(м) (2), дѣвицямь (470), дїямь (55)*, тобто як для твердого типу відмінювання.

Знахідний відмінок множини аналізованих іменників характеризується такою ж флексією як називний відмінок множини **-ы, -и, ї** для твердого варіанту. Наприклад: *квѣты (275), соуботы (55(2), 56 (2)), лѣторосли (141), капитоулы (443), фикѣги (238), оукраины (82,154), роуки (82,94), сте(ж)кы (286), стежѣки (26), сестры (85), книги (221) та книгы (481), ямы (259), раны (264), оукраины (82, 154), хоробы (137), десѣтины (270, 300), роузѣкі (171), хоромы (288), смоквы (238), слоугъ (304), битвы (314), главы (443, 444), години (465), горы (101, 181, 208)*. З основою на шиплячий **-и**: *дїи (259, 391)*. Подекуди вживаються форми з нульовою флексією: *рыбь (150, 156, 199), сестрь (167)*. В іменниках на м'який приголосний, на **ц** – флексія **-ѣ**: *свинѣ (143, 249), темницѣ (314), сѣтлѣницѣ (99)*.

Орудний відмінок іменників давніх **-а, -ја** основ зберігає своє первісне закінчення **-ами, -ями**. Наприклад: *рибами (440), жилами (45, 133), жрѣтвами (279), свинїами (39), ранами (277), слезами (239, 243, 244), сиротами (412), роуками (152), свинїами (39), крайками (398), лѣторослѣми (414), рибами (440), слоугами (81,114, 136)* та ін.

Іменники на шиплячий мали закінчення **-ами**: *дїями (315)*.

Місцевий відмінок множини іменників **-а, -ја** основ нічим не відрізняється від сучасних форм, тобто має закінчення **-ахь** для твердих та **-яхь** для м'яких основ. Наприклад: *в коучѣкахь (371), в роука(х) (276,457), в соуботахь (225), в оукраинахь (371), о свинѣ(х) (144), в оукраинахь (371), на калаѣѣяхь (283), в хороминахь (272), ѿ битвахь (180), на глава(х) (51), ѿ главахь (443), на гора(х) (80, 143)*.

Іменники з приголосним **ц** відмінюються за твердим варіантом: *о девицах (104)*.

Кличної форми множини в Пересопницькому Євангелії не засвідчено.

Форми двоїни ще вживаються, хоч і дуже рідко. У знахідному відмінку маємо *роуцѣ (68,79), рыбѣ (66,67)*. В орудному відмінку – *роуками (146)*, у місцевому – *о рыбоу (13, 124)*.

Отже, форми двоїни вживаються в Пересопницькому Євангелії поодинокі та витісняються вже формами множини.

Таким чином, проаналізувавши іменники першої відміни, ми виявили, що в Пересопницькому Євангелії сюди належать переважно іменники давніх **-а, -ја** основ, а також іменник **-г-** основ (*сестри (59)*, н.в. мн.), **-и-** основ (*свекры (278)*, н.в. одн.). Усі іменники із інших основ прийняли закінчення **-а, -ја** основ.

Переважає більшість закінчень у Пересопницькому Євангелії зберігають без змін давню систему відмінювання **-а, -ја** основ. Відзначимо, що іменники на шиплячий у називному відмінку множини (*свѣчи* (276)) та в орудному (*дїями* (315)) відмінювалися за твердим типом. Іменники з основою на **ц** у називному відмінку множини (*лисицѣ* (43), *розицѣ* (375), *дѣцѣ* (105)) та в знахідному *темницѣ* (314) відмінювалися за м'яким типом. У місцевому відмінку множини маємо твердий тип відмінювання (о *девицах* (104)). Для іменників називного відмінка, які закінчуються на приголосний **ц** однини (*одверѣница* (426), *се(д)мица* (2), *сѣмоковѣница* (91), *десница* (35), *коурица* (283), *дѣвица* (115)) та давального відмінка (*справци* (346), *девици* (66)) характерне відмінювання твердого типу, як і для іменників на шиплячий (*дїи* (159, 274)). Для іменників на шиплячий та на **ц** у родовому відмінку характерний м'який тип: *диѣ*, *вежѣ* (283), *вла(д)чицѣ*(445), *великом(ч)ницѣ* (469), *зимницѣ* (221) та ін. Іменники орудного відмінка на шиплячий мають м'який тип: *дїєю* (96, 177), *чашею* (163) та ін. Іменники, основа яких закінчується приголосним **ц**, мають теж м'який тип: *се(д)мерицею* (81), *лисицею* (279), *смоковѣницею* (91) та ін. У місцевому відмінку один раз виявлено закінчення **-е**: *в книзе* (198, 443). Імовірно, що це вплив північноукраїнського наріччя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевзенко С. П. Історія української мови. Морфологія / С. П. Бевзенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 540 с.
2. Гримашевич Г. І. Історична граматика української мови: Курс лекцій: навч. посібник / Г. І. Гримашевич. – Житомир. ЖДУ ім. І. Франка, 2010. – 110 с.
3. Жовтобрюх М. А. Історична граматика української мови / М. А. Жовтобрюх, О. Т. Волох, С. П. Самійленко, І. І. Слинко. – К.: Вища школа, 1980. – 319 с.
4. Керницький І. М. Система словозміни в українській мові / І. М. Керницький. – К.: Наукова думка, 1967. – 287 с.
5. Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561 / Підгот. до вид. І. П. Чепіга. – К., 2001. – 703 с.
6. Толочко П. Пересопницьке Євангеліє та його історичний контекст / Петро Толочко // Світогляд. – 2008. – № 4 (12). – С. 2-5.
7. Чепіга І. П. Пересопницьке Євангеліє – унікальна пам'ятка української мови / І. П. Чепіга // Пересопницьке Євангеліє 1556 – 1561. Дослідження. Транслітерованій текст. Словопоказчик. – К.: Нац. бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2001. – С. 15-53.
8. <http://library.zu.edu.ua/Peresop.htm>